

24. Волинская речь. – 1917. – №53.
25. Волинь. – 1917. – №173.
26. Волинская речь. – 1917. – №55.
27. Волинская речь. – 1917. – №61.
28. Волинская речь. – 1917. – №62.
29. Волинь. – 1917. – №225.
30. Трудовая Волинь. – 1917. – №147.
31. Трудовая Волинь. – 1917. – №150.
32. Трудовая Волинь. – 1917. – №185.
33. Tygodnik kresowy. – 1917. – №1.
34. Волинская речь. – 1917. – №78.
35. Волинская речь. – 1917. – №57.
36. Tygodnik kresowy. – 1917. – №2.
37. Трудовая Волинь. – 1917. – №202.
38. Tygodnik kresowy. – 1917. – №5.

References

1. Potapenko M. Uchast' pol's'kykh politychnykh syl Naddnyprianschyny u vyborakh do mis'kykh dum 1917 r. / Maksym Potapenko // Pivdennyi arkhiv. – Kherson: Vydavnytstvo KhDU, 2008. – Vyp.28/29. – S.145–154.
2. Potapenko M. Pol's'kyi demokratychnyi rukh u Naddnyprians'kii Ukraini (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) / Maksym Potapenko // Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal. – Kyiv, 2010. – №6. – S.90–105.
3. Potapenko M.V. Hromads'ko-politychne zhyttia poliakiv Naddnyprians'koi Ukrainy u berezni 1917 – kvitni 1918 rr. [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Potapenko Maksym Vasylovych; Chernih. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. – Chernihiv, 2011. – 20 s.
4. Bilobrovets O. Diialnist' polskykh hromads'kykh orhanizatsii m. Zhytomyra u 1917 r. / Olha Bilobrovets // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. – 2001. – Vyp.5. – S.378–382.
5. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyr's'koi oblasti. – F.R–405. – Op.1. – Spr.7. – 483 ark.
6. Tam samo. – Spr.8. – 380 ark.
7. Volyn'. – 1917. – №70.
8. Svobodnoie slovo. – 1917. – №4.
9. Dziennik Kijowski. – 1917. – №80.
10. Gazeta Polska. – 1917. – №116.
11. Volyn'. – 1917. – №112.
12. Wiadomości Wojskowe. – 1917. – №19–20.
13. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №15.
14. Volyn'. – 1917. – №119.
15. Volynskaia riech. – 1917. – №21.
16. Volyn'. – 1917. – №113.
17. Volyn'. – 1917. – №148.
18. Volynskaia riech. – 1917. – №36.
19. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №17.
20. Volynskaia riech. – 1917. – №28.
21. Młodzież. Lipiec–sierpień. – 1917. – №7–10.
22. Volyn'. – 1917. – №118.
23. Volynskaia riech. – 1917. – №31.
24. Volynskaia riech. – 1917. – №53.
25. Volyn'. – 1917. – №173.
26. Volynskaia riech. – 1917. – №55.
27. Volynskaia riech. – 1917. – №61.
28. Volynskaia riech. – 1917. – №62.
29. Volyn'. – 1917. – №225.
30. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №147.
31. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №150.
32. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №185.
33. Tygodnik kresowy. – 1917. – №1.
34. Volynskaia riech. – 1917. – №78.
35. Volynskaia riech. – 1917. – №57.
36. Tygodnik kresowy. – 1917. – №2.
37. Trudovaia Volyn'. – 1917. – №202.
38. Tygodnik kresowy. – 1917. – №5.

Ratsilevych A. P., PhD (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), andrii.racilewicz@gmail.com

The social-political life of the Poles in Zhytomyr in 1917

The paper investigates the social-political activities of the Polish community of Zhytomyr, as one of the most numerous ethnic communities of the city, against the background of the revolutionary transformations of 1917. Analyzed are the activities of Polish organizations and societies, both civic and political, and their representation in bodies of municipal power. Pointed out are the manifestations of the local Poles' political activities, their participation in municipal elections and in those for the All Russian Constituent Assembly, the forms and methods of struggle they used in order to protect their national interests. A special emphasis is placed on the fact that maintaining national solidarity made it possible for the Poles to conduct a vast array of social-political activities and exert Polish cultural influence in the city. Enumerated are the educational-cultural measures taken in order to support Polish schooling, theatre, and other forms of educational-cultural activities. Discussed is the attitude of Polish organizations to the attempts of the Central Council of Ukraine to build up an independent state.

Keywords: the Poles, social organizations, social-political activities, Volhynia.

Рацилевич А. П., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Житомирский государственный университет им. Ивана Франко (Украина, Житомир), andrii.racilewicz@gmail.com

Общественно-политическая жизнь поляков Житомира 1917 г.

Исследуется общественно-политическая деятельность поляков Житомира периода развёртывания революционных изменений 1917 года. Освещается формирование польских политических и общественных организаций, их представительство в органах местной власти. Показано проявление политической активности местных поляков, их участие в муниципальных выборах и к Законодательному собранию, формы и методы защиты национальных интересов. Подчёркнуто, что находясь в национальном единстве, поляки имели возможность широкой общественно-политической деятельности и укрепления польского культурного влияния в городе.

Ключевые слова: поляки, общественные организации, общественно-политическая деятельность, Волинь.

* * *

УДК 94(477)

Бабкова Н. В.

старший лаборант кафедры історії України і всевітньої історії, Харківська державна академія культури (Україна, Харків), akademi_xdak@mail.ru

**ГАРМАТИ – ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ КЛЕЙНОД
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVI – XVII СТ.**

Характеризується історія становлення та розвитку гармат у середовищі українського козацтва. З'ясовуються основні джерела надходження та поповнення козацької артилерії. Визначаються головні сфери побутового використання артилерії представниками запорізького козацтва. Акцентовується увага на розвитку гармат під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, що в подальшому лягли в основу артилерії козацької держави. Окреслено процес перетворення гармат із військового в особистий клейнод козацьких гетьманів та старшини, що виконував репрезентаційно-представницьку функцію.

Шляхом опрацювання різноманітної наукової літератури, застосування історичного та історично-порівняльного методів, автором аналізуються особливості розвитку гетьмансько-старшинських гармат кінця XVII – XVIII століття. Виявлені головні сюжетні мотиви, що були в основі оздоблення козацьких гармат, дали можливість стверджувати, що початок їх розвитку в якості державного та приватного клейноду пов'язаний з ім'ям гетьмана Івана Мазепи та з епохою бароко на території України.

Ключові слова: козацтво, гармати, особистий клейнод, бароко.

Серед розмаїття наукових робіт, присвячених українському козацтву загалом, і клейнодам зокрема, особливе місце займають доробки з історії козацької артилерії. Адже гармати були не лише засобами ведення війни, алей й символами козацької бойової звитяги. Тому, не дивно, що з часом вони перетворилися не лише на військовий, але й на державний та особистий клейнод української старшини. Однак, попри стрімкий розвиток сучасних козакознавчих досліджень, поза увагою науковців залишаються процеси становлення та історичного

розвитку гармат, впродовж усього існування українського козацтва.

Найбільш важливий внесок у вивчення історії козацької артилерії внесли Д. І. Яворницький [29], І. П. Крип'якевич [10; 12], О. М. Апанович [3], І. С. Стороженко [25], В. І. Сергійчук [23]. Дані автори розкрили процес зародження артилерії українського козацтва, його розвиток за часів національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та в період існування на Лівобережній Україні козацької держави. Розвитку та оздобленню гармат українських гетьманів та козацької старшини кінця XVII – XVIII ст. присвячені роботи О. Є. Мальченка [17; 18] та В. І. Палієнка [19]. Саме ці науковці, знайшли та дослідили гармати гетьманів Мазепи та Розумовського. Однак комплексна історія розвитку артилерії українського козацтва ще не знайшла свого відображення. Дана стаття має за мету показати розвиток артилерії українського козацтва від перших згадок у джерелах і до переосмислення її як військового та особистого клейноду у XVII – XVIII століттях.

Розвиток козацької артилерії нерозривно пов'язаний із військово-політичною історією України ранньомодерного часу. Однак в козацькому середовищі гармати виступали не лише простим засобом для ведення військових дій, але й атрибутом їх корпоративного духу та військової звитяги. В 1637 р. гетьман Павлюк писав до козаків: “зволите писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноти, цебто за гармату... Взяти ми її як свій власний клейнот і скарб військовий, і поставили на звичайному місці, там, звідкіль і пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних, добрих молодців війська запорозького” [10, с. 250]. Особливе символічне значення мали жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні гармати – свідчення військових звитяг. У 1661 р. правобережне козацтво вимагало від польського короля та сейму повернути гармати, вивезенні за гетьманування Павла Тетері до Білоцерківського замку. Інструкції послан у Варшаву наполягали на тому, що “всі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років криваво набуті як антецесорами нашими, так і нами самими... або ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішитися не лише зараз, але й по тому” [11, с. 219, 221, 242].

Те що гармати зберігали символічну належність до військових, а відтак і державних клейнодів у першій чверті XVIII ст. свідчили нарікання лівобережної старшини з приводу того, що в Терський похід 1723 р. “виступили... безь войсковыхъ надлежащихъ знаковь: знамя, котлов и протчого, и безь прибору и артилерійського запасу, якъ было передь тимь енералітету войска Запорожского маршь воспріимати обыкновенно” [26, с. 438].

Крім того, протягом всього існування гармат, саме салютом із них козаки зустрічали послів та простих гостей. Саме так у 1594 р. вітали Еріха Лясоту, в 1653 р. Василя Бутурліна, а в 1677 р. посланця московського царя на Січ до Івана Сірка [28, с. 192; 1, с. 199; 2, с. 195]. До того ж, під цим клейнодом вершилося і козацьке судочинство. Так, на початку повстання

1630 р. Тарас Федорович “при арматі” влаштував суд старшому реєстровців Григорію Чорному та його найближчому оточенню. Покаравши їх, чорна рада обрала “при арматі” Тараса на гетьманство [30, с. 12]. Як доречно зазначає П. М. Сас “гарматний салют являв собою один із найзначущіших проявів корпоративного рицарського ритуалу запорожців” [22, с. 73].

Початок козацької артилерії, відноситься до 1556 року, коли князь Вишневецький захопив Ілам-Кирмен і вивіз звідти гармати на Хортицю [20, с. 277]. На думку І. П. Крип'якевича така практика використовувалась і надалі, і перші гармати з'явилися у козаків як трофеї із турецьких фортець [12, с. 17]. В 1572 р. коронний гетьман Мелецький і козацький ватажок Темрюк Пятигорець, під час походу в Молдову “достали” у турків і молдаван, поблизу Хотина, в якості трофеїв декілька прапорів і пушек” [15, с. 34]. Як зауважував Д. І. Яворницький, здійснюючи не раз походи протягом другої половини XVI ст., також в країни, які залежали в політичному відношенні від Туреччини, якою була, наприклад, Молдавія, запорожці здобували собі і там гармати [29, с. 212]. У 1583 р., захопивши Тягиню Ягорлик, козаки також забрали звідти турецькі гармати [5, с. 166]. Схоже діяв і Криштофор Косинський 1592 р. підчас нападу на Білу Церкву і Богуслав. Всю трофейну артилерію тоді звезли до Трипілля [7, с. 66–69]. Паралельно ж козаки забрали гармати й порох з Києва. Але на початку 1593 року під П'яткою Косинський втрачає 26 гармат [5, с. 188]. Тому козацтво знову намагається здобути артилерію в бою, під час воєн, у яких брало участь як наймане військо. У битві під Цецорою 1594 р. вони відбивають у молдавського господаря Арона 70 гармат [13, с. 431]. Велику кількість гармат захопили козаки Наливайка і під час взяття Ізмаїла в березні 1595 р. [13, с. 435].

Основу польової артилерії Війська Запорізького першої половини XVII ст. складав фальконет – 3-футова гармата. Про широке використання фальконета запорожцями свідчить Боплан, за повідомленням якого на козацькому човні-чайці встановлювалося 4–6 гармат цього зразка. Крім того, він пише, що в морському поході брало участь 5–6 тисяч козаків на 80–100 чайках, тож на них було встановлено в середньому 500 гармат-фальконетів [4, с. 72]. На думку І. С. Стороженка, наявність у арсеналі Січі такої великої кількості однотипних фальконетів спростовує твердження про те, що на озброєнні Війська Запорізького були різноманітні, випадкові трофейні гармати. По-перше, вище наведену кількість гармат-фальконетів можна було тільки або виготовити своїми силами, або централізовано закупити. По-друге, здобуті запорожцями трофейні гармати, з турецьких галер та ворожих фортець, не мали нічого спільного з польовою артилерією і використовувалися козацькими гарнізонами міст за своїм призначенням, а саме на фортечних бастіонах [25, с. 52].

Опис гармат, якими у першій половині XVII ст. користувалися козаки, подається у “Діаріуші” Шимона Окозького при змалюванні капітуляції повстанців Павлюка у Боровиці наприкінці грудня 1637 р.: “...такі мають знаки. На першій написано: “Ferdinandus me fecit” (“Фердинанд мене виготовив”). На другій: “Rudolphus secundus Imper” (“Імпер[атор] Рудольф

Другий”). На третій: “Rudolphus Imperator Bohemiae Rex, etc” (“Рудольф Імператор Богемії Король, та ін[ших земель]”). На четвертій по-арабськи написано, п’ята гладка, без писання, восьма козакам реєстровим дозволена, інші гармати з міст взяті містам віддані” [30, s. 72]. Придушення козацького повстання 1637–1638 рр. призвело до руйнування за рішенням польського сейму Базавлуцької Січі, а новостворена, підконтрольна польському війську Микитинська Січ, не мала навіть фортечних гармат. Польська залога, що тут розташовувалась і складалась із реєстрового козацького полку та загону драгун, мала батарею легкої артилерії з трьох гармат-фальконетів.

На початку 1648 р., вище згадана залога перейшла на бік Богдана Хмельницького, коли той розпочав повстання проти Речі Посполитої. Почавши формувати на Микитинській Січі повстанську армію, до складу якої входили козаки-піхотинці та татарська кіннота, гетьману не вдалося покращити стан своєї артилерії. Тому битву під Жовтими Водами Хмельницький розпочав, маючи всього 3 фальконети. Під час цієї баталії чотири реєстрові козацькі полки та полк найманців, що рухались по Дніпру на човнах до Микитинської Січі для придушення повстання мали 12 фальконетів. При проходженні флоту повз польську фортецю Кодак її комендант Гродзицький передав реєстровцям із фортечного арсеналу одну мортиру з обслугою [9, с. 124]. Невдовзі реєстровці підняли повстання та перейшли на бік гетьмана Богдана. За допомогою 15 фальконетів і однієї мортири розпочався штурм польського табору під Жовтими Водами. Здобуті у цій битві ще 10 польських гармат козацький гетьман використав під час Корсунської битви, після завершення якої арсенал української армії поповнився ще 30 трофейними польськими легкими гарматами [24, с. 111].

Під час бойових дій козаки дбали про те, аби не допустити втрати артилерії. Так, наказний гетьман Максим Кривоніс у липні 1648 р., переслідуючи князя Вишневецького, залишає “свій табір з гарматами на віддалі милі від Костянтинова і князівського табору, тільки козацьке військо виступило в атаку проти князя, при якому була королівська гвардія” [6, с. 87]. У козацькій артилерії використовувалися гармати різних калібрів: від невеличких віваток, що призначалися для салютів, до штурмових. Про одну з таких Богдан Хмельницький висловився такими словами: “Є у мене одна пушка Сирота – відчиняться ваші широкі залізні ворота!” [14, с. 254].

За визначенням В. І. Сергійчука, в основному ж калібр козацької артилерії важив від півфунта до 48 фунтів у залежності від ваги ядра. 48-фунтове ядро картауни важило 24,5 кілограма, його діаметр – 182,4 мм., а калібр мідного ствола – 186–191 мм. Подвійний фальконет (фалькона), калібр якого становив три фунти, тобто півтора кілограма вагою, мав діаметр ствола 79 мм. Картауна важила 4180 кг., подвійний фальконет – 350. Така велика вага не була випадковою. Заряди, що вживалися в артилерії того часу, були, як правило, дуже важкими. Спочатку вони важили стільки ж, як і ядро. Для того, щоб витримати такі заряди, вага бронзової гармати в 150–400 переважала вагу снаряда [23, с. 188–189].

З інших видів артилерії в козацькому війську були колюбрини, серпантини, фельдшляги трьох розмірів (вага ядра від 6 до 12 фунтів), а також три види картаун: велика картауна (48 фунтів), три чверті картауни (36 фунтів) і півкартауни (24 фунти) [23, с. 189].

Артилерійським арсеналом української армії у роки Визвольної війни був Переяслав. Після завершення походів тут зберігались важка польова артилерія та боезапаси для неї, а полкова артилерія – у полкових арсеналах. Часто гармати створювалися ливарним способом у містах, які були центром художнього лиття – Київ, Стародуб, Почеп, Новгород–Сіверський, Ніжин та Глухів. Частина гармат закуплялася за кордоном [8, с. 37].

Після 1654 р. дальшого розвитку набуло відливання гармат в Україні. Крім того, українське козацьке військо значну кількість їх отримувало від російського уряду. Російськими гарматами частково укомплектовувався артилерійський парк козацького війська, але основну частину їх розміщували в українських містах, де були розташовані царські гарнізони – Чернігів, Ніжин, Батурин, Глухів, Новгород–Сіверський, Ізюм, Бахмут, Полтава, Чугуєв, Коломак.

За умовами Березневих статей 1654 р., цент зберігання генеральної козацької артилерії переносився до Корсуня “чтобы армате войсковой быти в Корсуни, и весь повет дати на выживление и на всю оправу до арматы...” [27, с. 116]. А згідно Глухівських статей 1669 р. московський цар наказав “велел гетману и армате быти в Батурине” [27, с. 472].

Російський уряд всіляко обмежував розвиток української артилерії. За свідченням О. М. Апанович, навіть в період воєнних дій, генеральна артилерія діючого козацького війська налічувала лише шість гармат, чотири трифунтових і дві чотирифунтових. Артилерія кожного полку, що супроводжувала козаків у поході, складалась з трьох гармат. Ця кількість визначалась російським командуючим у відповідності до кількості гармат у російських полках того часу. Полкова козацька артилерія комплектувалася півторафунтовими гарматами [3, с. 53].

Тому в середині козацько-старшинського середовища відбувається переосмислення ролі гармат. Замість військової функції вони набувають репрезентаційно-представницького сенсу. Відомо, що за гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині постійно дислокувався артилерійський підрозділ у тридцять прекрасно оздоблених та якісно відлитих трофейних стволів. Ці гармати, очевидно, рідко вирушали в похід, вони охороняли гетьманську ставку та були гвинтиком у механізмі міжнародної дипломатії Хмельницького – візуально, стаціонарно й доволі промовисто репрезентували велич козацьких збройних сил. Однак, з розбудовою козацької держави та розвитком нового соціального стану – козацької старшин, артилерія перетворюється на “емблематико-алегоричне видовище”, робиться більше “клеюдом і оздобою” Війська Запорозького, ніж проявом його справжньої воєнної сили [18, с. 339].

Володіння приватною артилерією – одна з традиційно визнаних міжнародних маніфестацій шляхетності, доведенням якої перед усім світом перманентно переймалася старшина. Приватна

артилерія, яку теоретично між мати будь-хто з козацької старшини, також розцінювалась як “вольність”, цілком чужа й неприйнятна для московської влади. І українські полковники замовляли декоровані гарматні стволи з ентузіазмом новонародженої української еліти.

Найбільш активно цей процес розвивався за часів гетьмана Івана Мазепи, який зумів перетворити “артилерію в Україні” на “українську артилерію”, що ґрунтувалась на власних економічних, технологічних і художніх засадах, мала свій, виписаний місцевими традиціями образ і виконувала призначену тільки для неї воєнно-політичну роль.

Програма художнього лиття включала в себе старий новозавітні мотиви, античну міфологію, східну і візантійську символіку, європейські середньовічні легенди й розмаїття орнаментальних мотивів. Значного поширення набуло і зображення старшинських гербів, що було репрезентацією особи замовника. Таке зображення отримувало не лише художній зміст, а й відіграло свою роль у розвитку та збереженні національної самосвідомості.

За певних історичних обставин, Стародубщина стала одним із перших регіонів Гетьманщини, де активізувалось приватне гарматне виробництво. До наших днів збереглися замовлені полковником Петром Івановичем Рославцем гармати Почепської прикордонної фортеці і Стародубського полку. Вони відліті з полковим гербом: перекинтий лук, натягнутий стрілою. Над щитом ініціали у два рядки: “П.И.Р.П.В.Е.Ц.П.В.З.Σ” (“Петр Іванович Рославецъ, Полковник Войска Его Царського Пресветлого Величества Запорожского”) [16, с. 153].

У воєнно-морському музеї Санки-Петербурґа зберігається гармата полтавського полковника Павла Семеновича Герцика, що відліта 1692 р. Довкола герба відліті ініціали “Е.Ц.П.В.В.З.П.С.П.П.” (“Его царського Пресвітлого Величества Войска Запорожского Павел Семенович Полковник Полтавский”) [19, с. 42]. З репрезентаційною функцією виготовлені і гармати гадяцького полковника Михайла Броховича 1693 та 1697 рр. лиття. Вони також поряд з гербом полковника мають напис-аббревіатуру власника [18, с. 344–345].

Інший представник козацької старшини – лубенський полковник Леонтій Свічка, також був власником приватних гармат. Згадка про його “дворову” артилерію зустрічається в реєстрі пирятинських гармат 1698 р.: “...арматокъ три малихъ его млти п. Леонтиевыхъ Свеччиныхъ, полковника лубенского, которые тутже зрстають в городе Пирятине” [21, с. 127]. Відрізнялися вони від інших міських гармат полковничим гербом та написом із ініціалами замовника навколо гербового щита. У Чернігівському історичному музеї зберігаються і чудово виконані гармати гадяцьких полковників Михайла Милорадовича та Івана Чарниша. Обидві вони прикрашені гербами та ініціалами власників. Як протиположний їм, відома доволі аскетична гармата прилуцького полковника Гната Галана, що зберігається в музеї Полтавської битви. Відсутність прикрас та доволі аскетична манера лиття вказують на те, що гармату відліто не раніше 20-х рр. XVIII ст., коли

пишне барокове декорування поверхні стволів поступово відходило в минуле [17, с. 89].

Серед інших “гербових” гарматних зразків кінця XVII – XVIII ст., які сягають рівня самодостатнього художнього твору відома лише артилерія гетьманів Івана Мазепи та Кирила Розумовського. Ці гармати – це вже відображення не вузької провладної аристократичної верстви, а всієї держави в особі гетьмана. Нажаль, лише кілька зразків таких гармат збереглися до наших часів, і зберігаються вони у фондах російських музеїв. На всіх артилерійських прикладах: 3-пудовій бронзовій мортирі 1698 р., 3-гривенній бронзовій гарматі 1697 р., та довгоствольній гарматі “Лев” 1705 р., розміщено присвяти гетьману Мазепі та його герб [17, с. 134].

Отже, використання гармат в козацькому середовищі відоме з часів князя Дмитра Вишневецького. Основним джерелом поповнення козацької артилерії були трофейні турецько-татарські гармати та озброєння прикордонних фортець. Крім того, козаки могли їх отримувати і за службу, як наймане військо, в арміях інших правителів. Як окремий рід військ, артилерія виділяється за часів національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. На озброєнні у козаків в основному були фальконети й мортири, які інколи доповнювалися і іншими гарматами.

Українсько-московський договір 1654 р. призвів до обмеження розвитку української артилерії російським урядом, що спричинило надання гарматам іншого, репрезентаційного, сенсу. Сьому сприяла і поява нового соціального стану в українському суспільстві – козацької старшини, що зайняла нішу польської шляхти. В результаті гармати перетворилися на особистий та державний клейнод, що проявилось у їх художньому оформленні. Основними сюжетами були герби гетьманів і полковників, що доповнювалися аббревіатурами замовників, різними алегоричними мотивами.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.10: (Доп. к т. 3): [Переговоры об условии соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654]. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – 838 стб.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.13: 1677–1678. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1884. – 776 стб.
3. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 222 с.
4. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Г. Л. Боплан; пер. з фр. В. Косик. – Л.: Мета, 1998. – 179 с.
5. Грушевський М. С. Історія України – Русі: в 11 т. 12 кн. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.
6. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип’якевич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
7. Жерела до історії України–Русі. – Том 8: Матеріали до історії української козащини по року 1631 / упоряд. І. Крип’якевич. – Львів: НТШ, 1908. – 407 с.
8. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1973. – 132 с.
9. Історія України в документах і матеріалах. – Т.3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / АНУРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. М. Белоусов; уклад. М. Н. Петровський і В. К. Путілов. – К.: Вид-во АНУРСР, 1941. –

292 с.

10. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич [та ін.]. – 4-те вид., змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – 702 с.

11. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали / М. Крикун; Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка. – К.: Критика, 2006. – 471 с.

12. Крип'якевич І. З історії козацької артилерії / І. Крип'якевич // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №2. – С.17–18.

13. Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. – Т.2 / П. А. Кулиш. – СПб.: Тип. тов-ва "Общественная польза", 1874. – 237 с.

14. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши: в 3 т. – Т.2: 1340–1654 / П. А. Кулиш. – М.: Университетская типография, 1888. – 399 с.

15. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник. – К.: Вь Типографіи К. Н. Милевскаго, 1878. – 584 с.

16. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – СПб.: Типография Сириус, 1914. – 322 с.

17. Мальченко О. Є. Художне лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи / О. Є. Мальченко; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К.: ВІПОЛ, 2007. – 159 с.

18. Мальченко О. Є. Художне оформлення гармат часів Івана Мазепи / О. Є. Мальченко // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К., 2008. – С.336–363.

19. Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії / В. Палієнко // Пам'ятки України. – 1994. – №1/2. – С.40–46.

20. Полное собрание русских летописей: в 43 т. – Т.13: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904. – 302 с.

21. Реєстр для пам'яті міській пирятинській старшині, скільки є міських гармат // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – С.127.

22. Сас П. "Мушкет–сіромаха" і "шабля–сваха": соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80–ті рр. XVI – початок XVII ст.) / П. Сас // Соціум. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – №1. – С.55–76.

23. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.

24. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / В. О. Сидоренко // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип.1. – С.99–118.

25. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття: в 2 кн. – Кн.1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.

26. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Наук. т-во ім. Шевченка, Центр. держ. істор. арх. України, м. Київ; упоряд. В. Ринсевич; голова ред. кол. П. Сохань. – К.: [б.в.], 2008. – 720 с.

27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Київ–Львів, 2004. – 1088 с.

28. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева (1588–1594) // Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – Вип.1. – С.159–215.

29. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – Т.1 / Д. І. Яворницький; [передм.: В. А. Смолій; комент.: Г. Я. Сергієнко; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 581 с.

30. Okolski S. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637 / S. Okolski. – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – 200 s.

References

1. Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii,

sobrannye i izdannye Arheograficheskiju komissieju. – T.10: (Dop. k t. 3): [Peregovory ob uslovijah soedinenija Malorossii s Velikoju Rossieju. 1653–1654]. – SPb.: Tip. brat. Panteleevykh, 1878. – 838 stb.

2. Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju komissieju. – T.13: 1677–1678. – SPb.: Tip. A. M. Kotomina, 1884. – 776 stb.

3. Apanovych O. M. Zbrojni syly Ukrainy pershoji polovyny XVIII st. / O. M. Apanovych. – K.: Naukova dumka, 1969. – 222 s.

4. Boplan Gijom Le Vasser de. Opys Ukrainy / G. L. Boplan; per. z fr. V. Kosyk. – L.: Meta, 1998. – 179 s.

5. Grushevs'kyj M. S. Istoriya Ukrainy – Rusy: v 11 t. 12 kn. – T.7: Kozacz'ki chasy – do roku 1625 / M. S. Grushevs'kyj. – K.: Naukova dumka, 1995. – 624 s.

6. Dokumenty Bogdana Khmel'nycz'kogo / Upor. I. Kryp'yakevych. – K.: Vyd-vo Akademiji nauk URSR, 1961. – 740 s.

7. Zherela do istoriyi Ukrainy–Rusy. – Tom 8: Materialy do istoriyi ukrajins'koyi kozachchyny po roku 1631/ Uporyad. I. Kryp'yakevych. – L'viv: NTSh, 1908. – 407 s.

8. Zholtovs'kyj P. M. Khudozhnye lyt'tya na Ukraini v XIV–XVIII st. / P. M. Zholtovs'kyj. – K.: Naukova dumka, 1973. – 132 s.

9. Istoriya Ukrainy v dokumentakh i materialakh. – T.3: Vyzvol'na borot'ba ukrajins'kogo narodu proty gnitu shlyakhets'koyi Pol'shhi i pryednannya Ukrainy do Rosiyi (1569–1654 rr.) / ANURSR. Instytut istoriyi Ukrainy; Vidp. red. S. M. Byelousov; Uklad. M. N. Petrovs'kyj i V. K. Putilov. – K.: Vyd-vo ANURSR, 1941. – 292 s.

10. Istoriya ukrajins'kogo vijs'ka (vid knyazhykh chasiv do 20-х rokov XX st.) / I. Kryp'yakevych [ta in.]. – 4-те vyd., zmin. i dop. – L.: Svit, 1992. – 702 s.

11. Krykun M. Mizh vijnoy i radoy. Kozacz'tvo Pravoberezhnoyi Ukrainy v drugij polovyni XVII – na pochatku XVIII stolit'ya: stat'ti i materialy / M. Krykun; Instytut istorychnykh doslidzhen' L'vivs'kogo nacional'nogo un-tu im. Ivana Franka. – K.: Krytyka, 2006. – 471 s.

12. Kryp'yakevych I. Z istoriyi kozacz'koyi artyleriyi / I. Kryp'yakevych // Litopys Chervonoyi Kalyny. – 1932. – №2. – S.17–18.

13. Kulish P. A. Istoriya vossoedinenija Rusi: v 3 t. – T.2 / P. A. Kulish. – SPb.: Tip. tov-va "Obshhestvennaja pol'za", 1874. – 237 s.

14. Kulish P. A. Otpadenie Malorossii ot Pol'shi: v 3 t. – T.2: 1340–1654 / P. A. Kulish. – M.: Universitetskaja tipografija, 1888. – 399 s.

15. Letopis' Samovidca po novoоткрытым spiskam s prilozheniem malorossijskih hronik. – K.: V Tipografii K. N. Milevskago, 1878. – 584 s.

16. Lukomskij V. K. Malorossijskij gerbovnyk / V. K. Lukomskij, V. L. Modzalevskij. – SPb.: Tipografyya Syrus, 1914. – 322 s.

17. Mal'chenko O. Ye. Khudozhnye lyt'tya garmat u Get'manshhyni za chasiv pravlinnya Ivana Mazepy / O. Ye. Mal'chenko; NAN Ukrainy, In-t ukr. arkheografii ta dzhereloznavstva im. M. Grushevs'kogo. – K.: VIPOL, 2007. – 159 s.

18. Mal'chenko O. Ye. Khudozhnye oformlennya garmat chasiv Ivana Mazepy / O. Ye. Mal'chenko // Get'man Ivan Mazepa: postat', otochennya, epokha. – K., 2008. – S.336–363.

19. Paliyenko V. Ukrainys'ka artyleriya v muzeyax Rosiyi / V. Paliyenko // Pam'yatky Ukrainy. – 1994. – №1/2. – S.40–46.

20. Polnoe sobranie russkih letopisej: v 43 t. – T.13: Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopis'ju. – SPb.: Tipografija I. N. Skorohodova, 1904. – 302 s.

21. Reyestr dlya pam'yati mis'kij pyratyns'kij starshyni, skil'ky ye mis'kykh garmat // Kyevs'kaya staryna. – 1899. – T. LXV. – Iyun'. – S.127.

22. Sas P. "Mushket–siromakha" i "shablya–svakha": social'no-psychologichni ustanovky, sociokul'turni oriyentaciyi ta modeli povedinky zaporoz'kykh kozakiv (80–ti rr. XVI – pochatok XVII st.) / P. Sas // Socium. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. – №1. – S.55–76.

23. Serhijchuk V. I. Armiya Bogdana Khmel'nycz'kogo / V. I. Serhijchuk. – K.: Agrarna nauka, 1996. – 254 s.

24. Sydorenko V. O. Z istoriyi selyans'ko–kozacz'koyi artyleriyi chasiv vyzvol'noyi vijny ukrajins'kogo narodu 1648–1654 rr. / V. O. Sydorenko // Praci Kyivs'kogo derzhavnogo istorychnogo muzeju. – K., 1958. – Vyp.1. – S.99–118.

25. Storozenko I. S. Bogdan Khmel'nycz'kyj i voyenne

mysteczstvo u vyzvol'nij vijni ukrayins'kogo narodu seredyiny XVII stolittya: v 2 kn. – Kn.1: Voyenni diyi 1648–1652 rr. / I. S. Storozhenko. – Dnipropetrovs'k : Vyd-vo DDU, 1996. – 320 s.

26. *Universaly Pavla Polubotka (1722–1723) / NAN Ukrayiny, In-t ukr. arkhografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, Chernigiv. derzh. ped. un-t im. T. G. Shevchenka, Nauk. t-vo im. Shevchenka, Centr. derzh. istor. arkh. Ukrayiny, m. Kyiv; uporyad. V. Rynsevych; golova red. kol. P. Sokhan'.* – K.: [b.v.], 2008. – 720 s.

27. *Universaly ukrayins'kykh get'maniv vid Ivana Vygovs'kogo do Ivana Samojlovycha (1657–1687) / Instytut ukrayins'koyi arkhografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Grushevs'kogo. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Central'nyj derzhavnyj istorichnyj arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv.* – Kyiv–L'viv, 2004. – 1088 s.

28. *Shhodennyk Erikha Lyasoty iz Stebleva (1588–1594) // Memuary do istoriyi Pivdennoyi Rusi.* – Dnipropetrovs'k: Sich, 2005. – Vyp.1. – S.159–215.

29. *Yavornyc'kyj D. I. Istoriya zaporoz'kykh kozakiv: u 3 t. – T.1 / D. I. Yavornyc'kyj; [peredm.: V. A. Smolij; koment.: G. Ya. Sergiyenko; redkol.: P. S. Sokhan' (golova) ta in.].* – K.: Naukova dumka, 1990. – 581 s.

30. *Okolski S. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637 / S. Okolski.* – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – 200 s.

Babkova N. V., senior laboratory assistant of the Department of History of Ukraine and World History of the Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine, Kharkiv), akademik_xdak@mail.ru

Cannons – military and political kleynod of Ukrainian Cossacks of middle XVI – XVIII century

The history of the formation and development of cannons among the Ukrainian Cossacks is characterized. The main sources of origin and replenishment of Cossack artillery are established. The main areas of domestic use of artillery by the representatives of Zaporizhzhya Cossacks are determined. Attention is focused on the development of cannons during the national liberation war led by Bohdan Khmelnytskyi, which later formed the basis of artillery of the Cossack state. The process of converting cannons from military to personal regalia of Cossack hetmans and elders, which performed a representative function, is described.

By processing various scientific literature and using historical and historical-comparative methods, the author analyzes the features of the development of hetmans' and elders' cannons in the late XVII – XVIII centuries. The identified main plot motifs at the heart of finishing the Cossack cannons made it possible to say that the beginning of their development as public and private regalia is associated with the name of Ivan Mazepa and the era of baroque in Ukraine.

Keywords: Cossacks, cannons, personal regalia, baroque.

Бабкова Н. В., старший лаборант кафедры истории Украины и всемирной истории, Харьковская государственная академия культуры (Украина, Харьков), akademi_xdak@mail.ru

Пушки – военно-политический клейнод украинского казачества середины XVI – XVIII вв.

Характеризуется история становления и развития пушек в среде украинского казачества. Выявляются основные источники поступления и пополнения казацкой артиллерии. Определяются главные сферы бытового использования артиллерии представителями запорожского казачества. Акцентируется внимание на развитие пушек во время национально-освободительной войны под руководством Богдана Хмельницкого, что в дальнейшем стали основой артиллерии казацкого государства. Очерчен процесс превращения пушек из военного в личный клейнод казацких гетманов и старшины, что выполнял репрезентационно-представительную функцию.

Путем проработки разнообразной научной литературы, применения исторического и исторически-сравнительного методов, автором анализируются особенности развития гетманско-старшинских пушек конца XVII – XVIII века. Выявленные главные сюжетные мотивы, которые были в основе отделки казацких пушек, дали возможность утверждать, что начало их развития в качестве государственного и частного клейнода связано с именем гетмана Ивана Мазепы и с эпохой бароко на территории Украины.

Ключевые слова: казачество, пушки, личный клейнод, барокко.

* * *

УДК 821.161.2(092Вишенський)

Коваль Д. П.
кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут історії науки Макса Планка
(Німеччина, Берлін), gileya.org.ua@gmail.com

I. ВИШЕНСЬКИЙ ТА ЙОГО АНТИУНІЙНИЙ СВІТОГЛЯД

Розглядається літературна діяльність І. Вишенського; аналізується його полемічна боротьба за незалежність української православної церкви.

Ключові слова: унія, православ'я, полемічна література, українська церква.

І. Вишенський – найвидатніший український письменник-полеміст другої половини XVI – першої половини XVII ст. Досліджень, присвячених життєвому і творчому шляху письменника, накопичилося в досталь. Але, проаналізувавши весь історіографічний пласт монографій, статей і фундаментальних загальних праць, потрібно констатувати, що більшість з них присвячена світоглядним установкам І. Вишенського і загальному аналізу його творчого доробку. З огляду на це, наша стаття набуває особливої ваги, оскільки ми зробили спробу проаналізувати окремі твори письменника у контексті його антиунійних переконань і світогляду.

Ще на початку XVII ст. І. Вишенський готував до друку у друкарні Острозької академії повне зібрання своїх творів, але через ряд причин вони так і не були видані. Основною причиною, на нашу думку, були світоглядні протиріччя між письменником і представниками Львівського братства. За його життя з друкарні вийшла лише одна праця “Писання до втікачів-єпископів від православної віри”, що датується 1598 роком. Після цього творчість видатного українського письменника-полеміста поступово забулася і лише через більш ніж два століття її реанімував, у 1865 році, видатний російський вчений М. Костомаров, що в “Актах, які стосуються Південної і Західної Росії” опублікував п'ять його творів: “Послання до князя Василя Острозького і до всіх православних християн в Малій Росії” [1, с. 205], “Хай буде відомо вам правдивим...” [1, с. 220], “Послання афонського ченця Іоана Вишенського до всіх православних жителів Південно-Західної Русі та Польсько-Литовського королівства” [1, с. 224], “Послання афонського ченця Іоана Вишенського до митрополита і єпископів Південно-Західної Русі, що прийняли унію” [1, с. 227], “Послання афонського ченця Іоана Вишенського про помилки римської віри” [1, с. 254].

Справу М. Костомарова у XIX ст. продовжив визначний український письменник та історик П. Куліш, що у своїй праці “Історія об'єднання Русі” (1874 р.) [10] дуже високо оцінив діяльність письменника і його значення для культурного розвитку України. Після цього було опубліковано багато статей і невеликих монографій, присвячених аналізу його літературної діяльності. Назвемо лише деякі з них: праця В. Завитневича “Палинодія Захарія Копистенського та її місце в історії західно-російської полеміки XVI і XVII вв.” [6], статті Г. Житецького “Невидані твори Івана Вишенського” [5] та І. Франка “Твори Іоана Вишенського” [16], що були надруковані у Київській старовині 1889–1890 роках, дослідження І. Франка “Іван Вишенський, руський письменник